

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ ƏDƏBİ MÜHİTLƏRİ BİRLƏŞDİRƏN AMİLLƏR

Giriş: XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində əsasən milli-estetik fikrin inkişafı əsas rol oynayırdı. Məhz Bakı ədəbi mühitinin bədii irsi müasir tarixi-tipoloji tədqiqat üsulunun elmi və nəzəri prinsiplərini işləmək üçün alimin qarşısında imkanlar açır, Azərbaycanda mütərəqqi romantizmin tarixi və milli fərdiliyini müqayisəli-elmi kontekstdə, klassik poeziya ilə qarşılıq ünsiyyət prosesində açmağa şərait yaradır. Həm də burda sosial-ideoloji amil həm ədəbi-estetik tərəqqini, həm də bədii inkişafın başlıca amili səviyəsində əyaniləşir. Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və ictimai rolu, klassik irsə münasibət, ideya-estetik meyarın dəqiq müəyyəniləşməsi, poetika, üslub və sistem xüsusiyyətləri, aydın ideya cəbhəsi və estetik prinsiplər Bakı ədəbi mühitinin qiymət kriteriyasının əsasında dururdu.

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Bakı mühitində milli məfkurə əsasında formalaşmış maarifçilik cərəyanı mövcud idi. Bakı ədəbi mühitində hələ “Məcmuəş-şüəra” təşkil olunmamışdan qabaq maarifçilik məfkurəsi yeganə fikir cərəyanı idi. Məsələn XVIII əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Mürsəl adlı şair vətənimiz hələ Azərbaycan adı məmləkət kimi adlanmamışdan ən azı yüz otuz il əvvəl gələcəkdən xəbər verərək ölkəmizi Azərbaycan adlandıraraq xalqın milli məfkurəsinin oyanışından ötrü, millətin bir millət olaraq qədim dövrlərdən təşəkkül tapdığını poetik lövhələrlə göz önündə canlandırırdı:

Qəmli könül, qəm çəkmə, fikr eyləmə,
Azərbaycan ölkəmizdir, əzmdir.
Tələfüü yoxdur onun kimsəyə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Dil vermişəm mən o qara gözlərə,
Söz deməyəm bir kəlmə dilsizlərə,
Baxma könül, nahəq, batil sözlərə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Mən aşiqəm məhrulərin dürdinə,
Gözündəki əyağının dərdinə.
Düşmənlər qalmaz burda dönər yurdına,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Qum üstünə əncir, mövüc sərmərik,
Yad bağinə girib üzüm dərmərik,
Ölkəmizə təkə-məkə qoymərik,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Görüm Mürsəl, sözüümüz var, dilmiz var,
Bağımız var, bostanımız, gülmüz var,
Bədxahları vurmaqə əlmiz var,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir. [1.,s.16-17]

Sovetlər dönməsində ədəbiyyatçılar XIX əsrdə insan zəkasının dini-mövhumu təsəvvürlərin buxovundan xilas etməyi, ictimai həyatda onun mövqeyini təmin etməyi, vətəndaşlıq hüquqlarını başa salmağı maarifçilik məfkurəsinin başlıca məqsədi və spesifik xüsusiyyəti kimi qələmə verirdilər. Lakin bu yalan olduğu qədər də gülünc idi, çünki maarifçiliyin əsasında milli şüurunun dərk, tarixini tanıması, yeddi-ərxa dönaninin kimliyini anlaması, dini və milli dəyərlərinin qorunması dururdu. Bakı mühiti, Bakı əhli İslam dinini qəbul eləyəndən başlayaraq yaradıcılıqlarını dini-fəlsəfi-irfani görüşlərlə qurmuşlar və bu təbii ki, XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində də özünü göstərməkdə idi ki, onların maarifçilik məfkurəsi bu əsasda ehtiva olunmuşdu, çünki onlar kainatı, həyatı, varlığı, məxluqatı, mövcudatı yaradan Uca Allaha bağlı idilər və yaradıcılıqların əsas qayəsi Yaradana ünvanlanmışdı, bir sıra adlarını ictimai-ədəbi fikrin aparıcıları qoymuş nadan, nankor insanlar kimi Darvinin cəfəngiyyatlarına uyub Allahın danırdılar və bu səbəbdən də həmin nankorlar kimi qəlbləri Allah tərəfindən möhürlənməmişdi, həm Azərbaycan xalqının, həm də mənsub olduqları İslam tarixini dəqiq mənbələrdən əxz edir, maarifçilik məfkurələrini də məhz bu əsasda kökləyirdilər.

Həm də bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatını materializm və ateizm prinsiplərinə söykənən bir tendensiya təhlükəsi bürümüşdü. Bu prinsiplərdən uzaqlaşmağın yolu İslam əxlaqına, İslam ehkamlarına söykənən ədəbi-estetik, nəzəri-fəlsəfi əsaslarla xalqın başının üstündə kabus kimi fırlanan dinsizlik təhlükəsindən yaxa qurtarmaq olardı. Əslində Azərbaycanın hər yerində ədəbi məclislər elə bu səbəbdən fəaliyyətə başlamışdı. Çünki bu ədəbi məclislərin hansının ədəbi irsinə nəzər yetirsək, mürəcilərin ələ saldığı, məsxərəyə qoyduğu mərsiyə ədəbiyyatının üstünlük təşkil etdiyini görürük.

⁹⁷ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Farsdilli əlyazmalar şöbəsi. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi. ehmedova3@mail.ru

Ələlxüsus ədəbi məclis rəhbərləri Hacığa Fəqir Ordubadi, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab və s. mərsiyə poeziyası formasında xüsusi məharət göstərdiklərinin şahidi olarıq. Çünki mərsiyələr təkcə “məzlumnamələr” kimi təqdim olunmurdu, onlar seyyidi şühəda İmam Hüseyn əleyhəssalamın azadlıq mübarizəsi ilə öz poetik təsdiqini tapırdı.

Təmali Şah Xətai, Mövlanə Füzuli tərəfindən qoyulan mərsiyələr təkcə göz yaşı tökməkdən ötrü vasitə deyildi, onlar xalqa yüksək mənəvi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər, ən əsası isə heyrətamiz dərəcədə vətənpərvərlik hissləri aşılırdılar. Mövlanə Füzulinin qələmə aldığı “Həqiqətüs-süəda” əsəri isə Firudin bəy Köçərlinin dili ilə desək türk dilində ən şirin ləhcə ilə yazılmış bir əsər idi ki, burda dahi Füzuli uydurulmuş yox, əsl İslam tarixini nəzm və nəsr dili ilə oxucunu ehtizaza gətirən canlı mənzərələrlə bəyan edirdi.

Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Bakı ədəbi mühitində bu yol üstünlük təşkil edirdi, çünki bu şairlər doğularkən artıq Uca Allah tərəfindən Əhli-Beyt (ə) sevgisi ilə doğulmuşdular və məhz bu yol onların bəsirət gözünü açıb onları müqtədir şairlərə çevirmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər bölgəsində kifayət qədər qüdrətli şairlər var idi və onlar zaman-zaman bir-birinə mənzumələr yazır, məktublaşır, bir-birini mədh, bəzən də həcv edirdilər. Məlum olduğu kimi o zaman texnika dövrü deyildi və şairlər indiki kimi internet vasitəsilə bir-birilə əlqəqə saxlaya bilmirdilər. Onların bir-birilə ünsiyyəti əsasən poçt yaxud hansısa bir bölgədən başqa bölgəyə səfərə çıxmış adamlar vasitəsilə baş verirdi ki, bu da təbii ki, çox vaxt aparırdı. Bu şairlər çox gözəl anlayırdılar ki, bu xalqı maarifləndirməkdən ötrü çox vacib məsələdir. Lakin gələcək nəsillər üçün isə bu mənzumələr, məktublar, şeirləşmələr təkzib olunmaz arxiv sənədləri, tarixi materiallardır ki, bir çox hallarda tədqiqatçılar ədəbi məclislər haqqında apardığı tədqiqatlarda məhz bu sənədlərdən, materiallardan istifadə edir və bununla da tədqiqat işini daima uğurla başa çatdırırlar. Məsələn ömrünün yarısından çoxunu ədəbi məclislərin tədqiqinə həsr etmiş Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Sona Xəyal Əbdülxalıq Yusifə həsr etdiyi məqalələrindən birində buna rəğmən yazır:

Əbdülxalıq Yusif təkcə şairliyinə görə deyil, eyni zamanda insanlığına görə hamına nümunə olan səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə hörmət qazanmış, sevilmişdir. Təsədüfü deyil ki, heç bir şair həmkarları tərəfindən onun qədər mədh olunmamışdır. Təkcə “Məcmüəş-şüəra”nın deyil, həmçinin Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Lənkəran və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin üzvlərinin də Yusifə həsr etdiyi mədhiyyələr bu gün bizə şairin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi mühitdə oynadığı görkəmli rolu, habelə ustad sənətkarlığı, yüksək elmi səciyyəsi haqqında ətraflı məlumat verir.

Sona Xəyal bu ürəkəçən əlaqələrlə bağlı hadisələrdən biri haqqında yazır:

“Divan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Ə.Şirvaninin Yusifə həsr etdiyi qəzəllər də diqqəti cəlb edir. Deyilənə görə Seyid Əzim o dövrdə Yusifin soruşduğu eşidib onu görmək üçün Bakıya gəlmişdir. Şairin qəzəllərində bu məhəbbət açıq-aydın hiss olunur. “Gəlmədi” rədifli qəzəli bu cəhətdən səciyyəvidir. “İntizarım həiddən ötdü, gülüzarım gəlmədi.”

Sonrakı beytlərdə də şairin intizarı, hicran əzabı, çərxi-fələkdən şikayəti görünür:

Eylədin axır məni ey çərx, Yusifdən cüda,
Moisri-könlüm təxtinə ol tacidarım gəlmədi.

Yusifin arxif materialları içərisində Seyid Əzime yazdığı bir məktubu var ki, burada Yusif onu Qasiri (Sona Xəyal burda Lənkəranda ədəbi məclisin yaradıcısı Mirzə İsmayıl Qasiri (1805-1900) nəzərdə tutur. S.Əhmədova) həcv elədiyi üçün qınayır. Lakin bu məzəmmətlərlə yanaşı onun böyüklüyünü, ustad sənətkar olduğunu da qeyd edir. Məzəmmətlərində də o qədər səmimi, mədəni davranır ki, tənqid, tərifi təsirli bağışlayır. Ümumiyyətlə o dövrdə şairlərin bir-birinə yazdıqları həcvlərin əksəriyyəti bu şəkildədir. Bəlkə də bu böyüklük, bu humanizm onları ustad sənətkar etmişdir.”[3]

Bundan sonra isə Sona Xəyal Qarabağın görkəmli şairlərindən biri Əbdül Qarabağının Əbdülxalıq Yusif haqqında yazdığı “Yusif” rədifli şeirindən iki misrəni göz önünə gətirir:

Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan Yusif,
Bey qulami-həbəşin nəsrə Loğman Yusif. [1]

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın başqa-başqa bölgələrindən olan şairlər bir-birinə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazırdılar. Məsələn Xurşidbanu Natəvanın “oleydi” rədifli qəzəlinə onlarla nəzirə yazılmışdır. O cümlədən Seyid Əzim Şirvaninin “aparır” rədifli qəzəlinə, Mirzə Əbdülxalıq Yusifin “imış” rədifli qəzəlinə, Səməd Mənsurun “Naz et” qəzəlinə, “Rəngidir” şeirinə kifayət qədər nəzirələr yazılmışdır. Məhz bütün bunlar da Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafına olduqca müsbət təsir göstərirdi. Ən əsası odur ki, bu şairlər şeirin qanunlarından, poetik qəliblərdən, bədii ifadə vasitələrindən nə zaman, hansı nizamlarla istifadə etməyi bir-birindən öyrənir, bununla da xoşməramlı rəqabətə girir, eyniz amanda bu qaradışlıq müsəqibəsində iştirak edərək bir nəfər kimi ən yüksək pilləyə yüksəlirdilər.

Bakı ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi mühitinin ayrılmaz qolu olmasını, daha doğrusu cənublu şimalı Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərlə qırılmaz tellərlə bağlı olmasına dair kifayət qədər materiallar vardır. Lakin “Məcmüəş-şüəra”nın ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məşədi Azərin Azərbaycanın hər bölgəsindən olan itirdiyi şair dostlarının ruhları xatirinə yazdığı məsnəvisi buna bariz nümunədir:

Ey xoş ol vaxtlar, xoş ol dəmlər,
Cəm idi həməbanlar, həmədlər.
...Yad edim gördüyüm ədibləri,
Mərəzi cəhlimə təbibləri:

...Biri Əbdürrəhimi Təbrizi,
 ...Hədsiz idi onun təlamizi.
 Məni-aciz də o-nların biriyəm,
 Heyf, o öldü, leyk mən diriyəm.
 Biri də Əndəbil Kaşani,
 Ürəfa bəzminin süxəndanı.
 Ah, Ədibülməmaliki-İran,
 Fövti könlüm evin edib viran.
 ...Fənni əşaridə mənə ustad,
 Mirzə Şahin idi o paki-nəhad.
 Nə deyim o şanlı rəhbərdən,
 Mehribandı mənə bəradərdən.
 Hara getdi Süpəhriyi-mərhum,
 Söhbətindən bizi edib məhrum.
 Hanı Mirzə Məhəmmədi-Kazım?
 Hamıya feyzi-söhbəti lazım.
 Hanı Qümri, o şairi-məşhur,
 Əhli-Dərbənd xatirinə surur.
 Hanı Feyzullahlar, Riyazilər?!
 Bakı şəhərindəki Niyazilər?!
 Nooldu Mirzə Səməndəri zarə?
 Öz odu ilə tutuşdumu narə?!
 Hanı Tahir, nə oldu Mirzə Cəlal,
 O iki şairi-fəsiməqal?!
 Hanı Salik, o kani-elmü ədəb?!
 O ədibi şəhirə nooldu səbəb –
 Məni huicranına düçar etdi?!
 Seyri-gülzari-cənnətə getdi.
 Nooldu ey çərx Seyyidi-Zərgər?!
 Şairi-nüktəsənc, kani-hünər?!
 ...Nə oldu Əbdüssəlimzadəmizə?!
 Can bağışlardı şəri ilə bizə.
 Cənnəti cənnətə üzam etdi,
 Məni ağlar günə qoyub getdi.
 Yusif oldu cəhi-əcəldə nəhan,
 O hünərli ədib gövhəri-kan.
 Getdi cami-əcəl içib Raği,
 Firqəti çəkdi sinəmə daği.
 Yetirib canə Rahili möhnət,
 Dari-dünyadən eylədi rəhlət.
 Getdi Cəfər Cabbarlı dünyadən,
 Əl üzüb söhbəti əpibbadən.
 Heyf, itirdim Əzim rəssamı,
 O bənami, vahidi əyyamı.
 Rəsmi bəhri-düri-məanidi,
 Rəsmərdazlıqda Məani idi.
 Hara getdi, hanı Səməd Mənsur?!
 Şüəra içrə fazili-məşsur.
 Şerkuluqda saniyi-həssah,
 Musiqi elmində fəridi-zəman,
 Həmi xanəndə, həm nəvazəndə,
 Barbüllər ona kəmin bəndə.[7.,s.12-13]

Əliabbas Müznib Əlyazmalar İnstitutunun B-1620/3245 şifrəsi altında saxlanan iri həcmli bir məqaləsində Əbudülxalıq Yusifin Qarabağ, Şirvan və s. bölgələrin şairlərlə müşavirəsi olduğunu qeyd edir.

Məlum məsələdir ki, Azərbaycan xalqı ürəyirəhmli, səxavətli, qonaqpərvər bir xalqdır. Bəlkə elə buna görə Azərbaycanın hər bölgəsində sənət adamları, şairlər, qələm sahibləri çıxıb. Bakı camaatı da bu yüksək mənəvi keyfiyyətlərdən istisna deyil və Bakı şəhərində və onun kəndlərində istər toy-düyünlərdə xanəndələrin muğam üstündə oxuduğu qəzəllər, istərsədə yas mərasimlərində hüznü şəkildə ifa edilən mərsiyələr, növhələr bunu ətraflı şəkildə bəyan edir.

XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan Seyid Əzim Şirvaninin, Xurşidbani Natəvanın və s. ədəbi mühit şairlərinin qəzəlləri toy-düynlərin bəzəyi olmuş, mərsiyələri, növhələri isə həm İmam Hüseyn əleyhəssalam və Kərbəla şəhidləri əzadarlıqlarında, təziyyələrində, o cümlədən Aşura axşamlarında, Aşura günündə, eyni zamanda hüzn məclislərində ney kimi nalə çəkən dərvişlər tərəfindən oxunaraq məclis iştirakçılarını göz yaş tökməyə məcbur etmişdir.

Bu da hamıya məlumdur ki, Qumrunun, Racinin, Sərrafın mərsiyələri, növhələri də daima əzadarlıqlarda, təziyyələrdə, hüzn məclislərində dərvişlər tərəfindən ürəksızladan avazla ifa olunmuşdur. Özü də toy-düynlərdə səslənən qəzəllər, əzadarlıqlarda, yas mərasimlərində ifa olunan mərsiyələr çox zaman dinləyicələrin müəllifinin kim olduğuna fikir vermədən qulaqlara süzülüb və çox zaman deyildiyi kimi, ələlxusus da mərsiyə, növhə müəlliflərinin kimliyi ilə kimsə maraqlanmamışdır. Bir iş də var ki, bu Azərbaycanın bütün bölgələrində eyni şəkildə qərar tutmuşdur.

Bakı ədəbi mühitinin şairlərindən Mirzə Əbdülxalıq Yusifin, Mirzə Əbdülxalıq Cənnətinin, Buzovnalı Asinin, Haşım bəy Saqibin, Hacıəli Pərişanın, Kərbəlayi Muxtar Bisavadın istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində tək Bakıda yaxud onun kəndlərində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində, ələlxusus əhalisi “şiə” məzhəbindən olan Gəncədə, Qarabağda, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şamaxının bir sıra kəndlərində məhərrəmlik təziyyələrində, İmam Hüseyn əleyhəssalam və Kərbəla şəhidləri ilə bağlı əzadarlıqlarda həm gözəl səsi olan dərvişlər tərəfindən, həm də sinə vuranların ifasında səslənmişdir. Məsələn Haşım bəy Saqibin bir neçə mərsiyəsi, ələlxusus bu mərsiyə hətta bolşeviklər Azərbaycana işğal eləyəndən sonra da əhalisi “şiə” məzhəbindən olan bölgələrdə yanıqlı səsə malik olan dərvişlər və sinəvuranlar tərəfindən oxunmuşdur:

Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Mən necə yaddan çıxardım Kərbəla qovğasını,
Mən necə başdan çıxardım bu Hüseyn sövdasını,
Parə-parə etdilər nahaq yerə əzasını,
Ey gözüm qan ağla, qan, dut bu Hüseynin yasını.
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Ey Hüseynin bilməyən aləmdə qədrü-qiyətin,
Salıbsan dildən-dilə, biqədr edibsən hörmətin,
Kəsb özünçün etmişən nadanlığın keyfiyyətin,
Sən özünlə heç müqabil dutma Allah hüccətin,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Dut Hüseynin damənin, Saqib yetər imdaduva,
Rəhmət olsun hər zaman, Saqib sənün ustaduva,
Bu Hüseyndən başqa yoxdur yetməyə fəryaduva,
Həşrdə, hər bir nəfəs halın görüb sal yaduva,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.[4.,s.327-329]

Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərinin içində nəşvü-nüma tapmışdı və bütün ədəbi mühit şairləri də bu nəşvü-nümaya ədəbi fəaliyyətləri ilə ruh verirdilər və bu ruhun cövhəri mərsiyə poeziyası üzərində cərəyan edirdi.

Ordubad ədəbi mühitinin görkəmli üzvü Hüseyn Nadim Naxçıvani Kərbəla qəhrəmanı və bayraqdarı şəhid Əbulfəzl Abbas əleyhəssalama öz dərin sevgisi bu şəkildə nümayiş etdirirdi:

Aç bircə qanlı çeşmim, ey bəvəfa Əbulfəzl,
Yaxşı evimi yıxdı əhli-cəfa, Əbulfəzl.

Bülbüldək ayrı düşdüm bu səhnədə gülümdən,
Bir dadrəs tapılmaz ənsardən, elimdən.
İcma edib əbulər, aldı səri əlimdən,
Bir qəmküsarım olmaz səndən sonra Əbulfəzl.

Aldı əlimdən əda qəbiləmi, elimi,
Təli üstə Ali-Taha gözlər hamı yolumu,
Qardaş müsibətində sındırdılar belimi,
Aç gözlərini doyunca eylum vida, Əbulfəzl. [5.,s.409-410]

Şamaxı ədəbi mühitinin yetişdirməsi M.Ə.Sabir hələ on doqquz yaşında ikən Kərbəla müsibətindən bir səhnəni ən kövrək duyğularla, hüznü ifadələrlə göz önünə gətirirdi:

Baxdı çün Əkbərin, nizədə Leyla üzünə,
 Gördü zülfü tökülüb, çün şəbi-yelda* üzünə.
 Gəldi şurə dedi – Ey şəmi-şəbistanım oğul,
 Yetmədin kami-muradə məhi-tabanım oğul.
 Həşrədək dildə qalib çıxmadı bu canım oğul,
 Gəlməyəydi ana, ey kaş, bu dünya üzünə.
 Ey səba! Bircə əs, ol zülfü-pərişanı dağıt,
 Xaniman-dili-vinareyi Leylanı dağıt,
 Qoyma düşsün dəxi il zülfü şəmənə üzünə.
 Dedilər kimdi bu övrət, bizi nalan eləyən,
 Yoxsa Leyladı, bu Məcnun kimi əfğan eləyən.
 Səni ey tazə cavan, qanına qəltan eləyən,
 Necə məhşərdə baxar, Həzrəti Zəhra üzünə.
 Sabira, hər il əza saxla Əliəkbərə sən,
 Kərbəladə gedib ağlar, o şahı-davarə sən,
 Gəl qiyamətdə bu cəm ilə səfi-məhşərə sən,
 Qalma həsrətlə iki dünyada bu mövla üzünə. [8]

*"Şəbi-yelda", "ən uzun gecə", yəni dekabr ayının 20-dən, 21-nə keçən gecə deməkdir. Burda, şair Həzrət Əliəkbər əleyhəssalamın anası Həzrət Leyla əleyhəssalamın Kərbəla müsibəti zamanı əziz balası Həzrəti Əliəkbər əleyhəssalam azğın düşmənlər tərəfindən vəhşicəsinə şəhid edildiyindən ən müsibətli gecəsini, şəbi-yeldaya bənzədirək heyrətamiz bir təşbih yaratmışdır..(S.Ə).

Təbrizli şair Sərraf isə ərbəla şəhidlərinə olan öz eşqini ürəksizlədən hissələrlə bu şəkildə bəyan edirdi:

Bu çöldə bacı, möhnəti-hicran sənin olsun,
 Ağlar göz ilə zülfü-pərişan sənin olsun.
 Əhd eyləmişəm burda gərək təşnə verəm mən,
 Başsız bədənim isti qum üstə qala üryan,
 Mənlən yara bu çöldə gərək yetmiş iki can,
 Şam içrə bacı, mənzili-viran sənin olsun.

Bu dəşti-bəla olmuş əcəb bəzmi mürəttəb,
 Qəm camın ediblə meyi-möhnətlə ləbaləb.
 Təqsim olunub Ali-Peyğəmbər, bacı Zeynəb,
 Abbas mənim, abidi-nalan, sənin olsun.

Tərk eylər ədu hörməti-Quranu niqabi,
 Yəğməyə gedər Fatimənin taqəti-tabi.
 Mən Əşğəri ağuşa alım, sən də Rübabi,
 Bu şərtlə peykan mənim, əfğan sənin olsun.

Bu çöldə batar kakili-Əkbər, bacı qanə,
 Tiri-qəmə Leylanın olur cismi nişanə.
 Mən ölməmişəm, gəlməgilən ahu-fəğanə,
 Məndən sora bu naləvi-əfğan sənin olsun.

Görsən başımı Əkbər ilə nizədə həmsər,
 Vur başına, gəl naləyə, salma yerə məmər.
 Olmuş bacı can, ruzi-əzəl böylə müqəyyər,
 Bu dəşt mənim, kuhi-biyaban sənin olsun.[2.,s.110]

Sovetlər dönəmində riyakarcasına İmadəddin Nəsmimin guya İslam dininə qarşı mübarizə apardığını qeyd edirdilər və hətta bu haqda bədii film də çəkmişdilər. Lakin Nəsimi dindar bir şair idi və dəsti-xəttində mərsiyə poeziyası xüsusi bir yer tuturdu:

Muhərrəmdir, qəmərənəhsun, günəş məyus qan ağlar.
 Fələk sərgəştə məqbut, heyrətə dalmış cahan ağlar.
 Cəfayi-şahi məzluma, təhəmmül etməyib dağlar,
 Əcəldən gözlərindən ablar olmuş rəvan ağlar.
 Nə düşmənsən behey, ibni-rəcim, ey səqiy-iblis,
 Sənin etdiklərinə düşməni-insan olan ağlar.
 Mədinə xalqına qıldı vəda ol qani-ilmil-ğəyib,
 Tutub afaqı bir əfğan, yanar piri-cavan ağlar.[8]

Qarabağlı şair Sədi Sani Qarabaği (1841-1914), İmadəddin Nəsiminin bu insanın ruhunu tərpədən əsərinə gözəl bir nəzriə yazmışdır:

Mahi-matəmdir təmam aləm yanar, ağlar bu gün,
Aləm ağlar, aləm içrə hər nə var ağlar bu gün.
Ərşi-fərş ağlar, fələkü əfrak ağlar bu dəm,
Bərqu baran ün verər, əbrü-bahar ağlar bu gün.
Ağlamaq babında bu gün məndə yoxdur ixtiyar,
Didə ağlar, dildə səbr ağlar, qərar ağlar bu gün.
Sinəçak ağlar, o pak ağlar, həlak ağlar, həlak,
Şəhrəbanu sər bezanu zar-zar ağlar bu gün.
Kəbə ağlar, Kərbəla ağlar, bəla ağlar, bəla,
Məşhədə qalxar Nəcəfdən bir qubar ağlar bu gün.
Hər il ağlar, hər ay ağlar, hər gün ağlar həşrədək,
Gecə ağlar, gündüz ağlar, ruzigar ağlar bu gün. [6.,s.287]

Nəticə:Bütün bu mərsiyələr istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının dilinin əzbəri idi və bu da öz növbəsində həm Bakı ədəbi mühitinin həm də Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərin bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlılığından xəbər verirdi.

Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərə nəzər yetirəndə onların hamısının əsasən bir bulaqdan su içdiyini, klassik sənətkarlarımızın, ələlxüsus Mövlanə Füzulinin, Qarabağ ədəbi mühitinin isə Füzuli ilə yanaşı M.P.Vaqif ədəbi məktəbindən qidalandığını görürük. Lakin Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Şah Xətəinin, M.V.Vidadinin, eyni zamanda fars şairləri Ömər Xəyyamın, Şeyx Sədi Şirazinin, Hafiz Şirazinin, Əbülqasım Firdovsinin də təsiri təbii ki, danılmazdır. Təsadüf deyil ki, Azərbaycanın bütün regionlarından olan ədəbi-mühit şairləri fars dilində yazmış klassiklərimizdən əlavə fars şairlərinin, o cümlədən fars dilində yazan özbək şairi Əlişir Nəvəinin də bir sıra əsərlərini dilimizə tərcümə etmişlər. Bu da həqiqətdir ki, Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan şairlər ərəb-fars dillərini bilirdilər və fars dilində də doğma dilimizdə yaratdıqları zəngin şeirlər qədər poeziya nümunələri yaradırdılar.

Bəzən belə fikir ifadə olunur ki, Azərbaycanda fars dili üstünlük təşkil etdiyi üçün şairlərimiz fars dilində əsərlər yazırdılar. Lakin bu çox səhv və yalınadır. Bu bizim sənətkarlarımızın sadəcə olaraq tolerantlığından, eyni zamanda fars şairlərinin fəlsəfi və bədii tutumu möhtəşəm olan əsərlərini mütləq etdiklərindən irəli gəlirdi. Məsələn, Azərbaycanda elə bir şair yox idi ki, Şeyx Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” əsərlərini, Ömər Xəyyamın rübailərini, Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsərini, Hafiz Şirazinin “Divan”ını oxumamamış olsun. Məsələ burasında idi ki, bütün bölgələrdəki məclis üzvlərinin yığınaqlarında öz klassiklərimizlə yanaşı yuxarıda adı hallanan fars şairlərinin də əsərləri müzakirə olunur, təhlil edilir və bəzi hallarda məclislərə dəvət olunan xanəndələr bu şairlərin qəzəllərini fars dilində muğam üstündə oxuyurdular. Bu da təsadüf deyil ki, o zamanın Qarabağ, Şamaxı, Bakı, Gəncə xanəndələri fars dilini yaxşı bilirdilər və yeri düşdükcə məclislərdə böyük ustalıqla bu dildə muğam oxuyurdular.

Bir sözlə region ədəbi mühiti bir-birini olduqca gözəl bir şəkildə tamamlayır və şeirin, sənətin, o cümlədən musiqinin inkişafına güclü təkan verirdi.

Ədəbiyyat:

- 1.“Deyilən söz yadigardır” Toplayanı Cəfər Rəmzi Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Sona Xəyal. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.Bakı-2019 səh 16-17.
2. Doktor Cavad Heyət. “Azərbaycan Ədəbiyyatına Bir baxış” Bakı-“Yazıcı”-1993. səh. 110.
3. “Ədəbiyyat qəzeti” 9 aprel 1999.
4. Haşım bəy Saqib “Divan” AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Tərtib edib nəşrə hazırlayan Hacı Mustafə Mailoğlu. Bakı-“Nurlar”-2009. səh 327-329.
- 5.Hüseyn Nadim Naxçıvani “Divan” Tərtib edən Hacı Mustafə Mailoğlu. Bakı-2011.səh. 409-410.
- 6.Rəqub Kərimov, İlahə Vəliyeva. “Sədi Sani Qarabaği” Əsərləri. Həyat və yaradıcılığı. Bakı-2014, “Elm və Təhsil”, səh. 287.
7. Məşədi Azər “Seçilmiş əsərləri” Çapa hazırlayanlar Ədalət Tahirzadə, Rəhimağa İmaməliyev. Nəşir Rəhimağa İmaməliyev.Bakı-“Boz oğuz”-“Nicat” nəşriyyatları, 1996,səh. 12-13.
8. www. Zeynəbiyyə.com.

Açar sözlər: Bakı ədəbi mühit, Əhli-Beyt, ədəbi-məclis, qəzəl, növhə

Ключевые слова: Бакинская литературная среда, Ахль аль-Байт, литературное вечеринка, газель, причитание.

Key words: Baku literary environment, Ahl al-Bayt, literary party, ghazelle, mourn.

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ ƏDƏBİ MÜHİTLƏRİ BİRLƏŞDİRƏN AMİLLƏR XÜLASƏ

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər bölgəsində kifayət qədər qüdrətli şairlər var idi və onlar zaman-zaman bir-birinə mənzumələr yazır, məktublaşır, bir-birini mədh, bəzən də həcv edirdilər. Məlum olduğu kimi o zaman texnika dövrü deyildi və şairlər indiki kimi internet vasitəsilə bir-birilə əlqə qə saxlaya bilmirdilər. Onların bir-birilə ünsiyyəti əsasən poçt yaxud hansisa bir bölgədən başqa bölgəyə səfərə çıxmış adamlar vasitəsilə baş verirdi ki, bu da təbii ki, çox vaxt aparırdı. Lakin buna baxmayaraq o zamanlar sonralar erməni riyakarlığı nəticəsində Azərbaycanda yaranmış iyrenc “regionçuluq”, yerliپرəstlik hələ ayaq tutub yeriməmişdi və zətən Allahın çox şüurlu xilqətləri olan şairlər hansı bölgədən olduğundan asılı olmayaraq bir-birilə qardaşlaşır, bir-birinə olduqca dərin hüsnü-rəğbət, ehtiram bəsləyirdilər.

Həm də bu şairlər çox gözəl anlayırdılar ki, bu xalq maarifləndirməkdən ötrü çox vacib məsələdir. Lakin gələcək nəsillər üçün isə bu mənzumələr, məktublar, şeirləşmələr təkzibolunmaz arxiv sənədləri, tarixi materiallardır ki, bir çox hallarda tədqiqatçılar ədəbi məclislər haqqında apardığı tədqiqatlarda məhz bu sənədlərdən, materiallardan istifadə edir və bununla da tədqiqat işini daima uğurla başa çatdırırlar

ФАКТОРЫ ОБЪЕДИНЯЮЩИЕ ОБЩУЮ ЛИТЕРАТУРНУЮ СРЕДУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

Во второй половине XIX века и в начале XX века в каждом регионе Азербайджана было достаточно могущественных поэтов, и время от времени они писали друг другу рифму, переписывались, хвалили, а иногда и высмеивали друг друга. Как известно, тогда это был не технический век, и поэты не могли общаться друг с другом через Интернет, как сейчас. Их общение было в основном по почте или людьми, путешествующими из одного района в другой, что, конечно, занимало много времени. Тем не менее отвратительный «регионализм» и патриотизм, возникшие в Азербайджане в результате армянского лицемерия, еще не прижились, и поэты, которые очень сознавали творение Бога, были братьями, независимо от их региона, и имели глубокие корни, сочувствие и уважение друг к другу. В то же время эти поэты хорошо понимали, что это очень важное дело для просвещения людей. Однако для будущих поколений эти стихи, письма, поэзия являются неоспоримыми архивными документами, историческими материалами, и во многих случаях исследователи используют эти документы и материалы в своих исследованиях литературных партий и, таким образом, всегда успешно завершают свою исследовательскую работу.

COMBINING FACTORS OF COMMON LITERARY ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN SUMMARY

There were enough powerful poets in every region of Azerbaijan, and from time to time they wrote rhymes to each other, corresponded, praised and sometimes made fun of each other in the second half of XIX century and at the beginning of XX century. As you know, then it wasn't a technical age, and poets couldn't connect with each other via the Internet, as now. Their connection was mostly by mail or people traveling from one area to another, which, of course, took a long time. But, in spite of that, the disgusting "regionalism" and patriotism, that arose in Azerbaijan as a result of Armenian hypocrisy hadn't yet taken root, and the poets, who were very conscious of the creation of God were brothers, regardless of their region, and had deep roots, sympathy and respect for each other, whatever. At the same time, these poets were well comprehended, that, this is a very important matter for the educating of people. However, for future generations, these poems, letters, poetry are incontestable archival documents, historical materials, and in many cases researchers use these documents and materials in their researching of literary parties, and, thus, always successfully complete their researching work.

РӘҮСІ: prof. L.Əhmədova